

سیر تحول نقوش پرنده و موجودات اساطیری بالدار در منسوجات آل بویه و سلجوقی

پدیدآورنده (ها) : فتحی، لیدا؛ فربود، فریناز

هنر و معماری :: نشریه نگره :: پاییز ۱۳۸۸ - شماره ۱۲ (ISC)

صفحات : از ۴۱ تا ۵۲

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1377604>

تاریخ داندود : ۱۴۰۵/۰۵/۱۴

کاربر گرامی، فایل داندود شده فقط برای استفاده شخصی است، از نشر آن خودداری فرمایید.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- نقوش ظروف سفالی ایران در دوره ی سلجوقی
- بررسی فرم، تزیین و محتوا در هنر فلزکاری دوران سلجوقی و صفوی
- تاثیر منسوجات ایران دوران آل بویه و سلجوقی بر اسپانیای اسلامی (مطالعه‌ی موردی: منسوجات دوران مرابطون و موحدون)
- بررسی نقوش دستبافته‌های (پارچه‌های) دوره سلجوقی و ایلخانی
- بررسی لعابینه سفال‌های دوره سلجوقی (از سده پنجم تا هفتم هجری قمری)
- بررسی هنر فلزکاری در دوران سلجوقی
- بررسی نقش و نوشتار در منسوجات آل بویه (مطالعه‌ی موردی: پارچه‌های مکشوفه در آرامگاه بی‌بی شهربانو و نقاره‌خانه‌ی شهرری)
- بررسی نقوش پرنده بر روی ظروف سفالی ایران
- مطالعه نقوش سفال و منسوجات دوره‌ی سامانی و آل بویه در تطبیق با هنر ساسانی
- شکوفایی هنر سلجوقی
- ساسانی گرایی در نقوش منسوجات آل بویه با تکیه بر سه قطعه پارچه‌ی مضبوط در موزه‌ی کلیولند
- یازده اشتباه رایج درباره هنر اسلامی (بخش اول)

عناوین مشابه

- تاثیر منسوجات ایران دوران آل بویه و سلجوقی بر اسپانیای اسلامی (مطالعه‌ی موردی: منسوجات دوران مرابطون و موحدون)
- مطالعه نقوش سفال و منسوجات دوره‌ی سامانی و آل بویه در تطبیق با هنر ساسانی
- منشأیابی و سیر تحول نقوش اسفنجکس و موجودات ترکیبی انسانی- حیوانی روی مهرهای عیلام باستان
- ساسانی گرایی در نقوش منسوجات آل بویه با تکیه بر سه قطعه پارچه‌ی مضبوط در موزه‌ی کلیولند
- بازیابی بن‌مایه و سیر تحول نقش عقاب دوسر در هنر ایران از دوره‌ی باستان تا سلجوقی
- سیر تحول منبرهای چوبی ایران بر اساس تکنیک‌های ساخت و تزیین (دوره‌ی سلجوقی تا صفوی)
- تبیین تاریخی تداوم و تحول در تعاملات اجتماعی عالمان شیعی و امیران آل بویه
- سیر تحول ردیف در قصاید دوره‌ی سامانی، غزنوی و سلجوقی با تکیه بر سبک شناسی
- بررسی نقش و نوشتار در منسوجات آل بویه (مطالعه‌ی موردی: پارچه‌های مکشوفه در آرامگاه بی‌بی شهربانو و نقاره‌خانه‌ی شهرری)
- بررسی نقوش و سیر تحول آنها در تخت‌های ایرانی دوران باستان

سیر تحول نقوش پرنده و موجودات اساطیری بالدار در منسوجات آل بویه و سلجوقی

لیدا فتحی * دکتر فریناز فربود **

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۴/۲۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۸/۱۶

چکیده

نقوش تزئینی هنر ایران از بعد طراحی و مضمون، حاملان با ارزش رازهای فرهنگ ایرانی محسوب می شوند. یکی از مهم ترین نقوش که همواره در ایران مورد توجه بوده و حتی با تغییر آیین نیز استفاده از آن تداوم یافته، پرندگان و موجودات بالدار اساطیری است که در غالب هنرهای ایران و به ویژه منسوجات دیده می شوند.

هدف پژوهش حاضر تبیین تغییرات طراحی این دسته از نقوش در حداثی دوران آل بویه و سلجوقی است. برگزیدن دوره های فوق به واسطه تعدد نمونه های قابل بررسی و عدم آغاز تاثیر فراگیر هنرهای بیگانه، به ویژه چین به عنوان عاملی مهم در تغییر سنت هنری ترسیم پرندگان در هنر ایران است. روش پژوهش استفاده از تحلیل بصری نقوش مذکور به منظور بررسی تغییرات ساختار تصویری آن ها و ترسیم خط سیری برای تغییرات تجسمی نقوش مذکور و ترکیب بندی آن ها در قالب طراحی منسوجات بوده است. نتایج نشان گر آن است که طراحی نقوش دوره آل بویه ضمن ادامه نقوش برگرفته از هنر ساسانی و پیوند با مضامین اسلامی، از ظرافت بیش تری در طراحی خود نقش، ترکیب با زمینه و تطبیق با ساختار طراحی نقوش برخوردار بوده اند. ترسیم پرندگان از نمای روبه رو و ترکیب بندی متفاوت با درخت زندگی را باید در زمره نوآوری ها قلمداد نمود. دوران سلجوقی با تداوم و افزایش غنای سنت هنری آل بویه همراه بوده است. از ویژگی های این دوره باید به پیچیده تر شدن نقشمایه و ترکیب بندی های دوره پیشین و ترسیم پرندگان از نمای سه رخ یا ترکیب نمای نیم رخ و روبه رو اشاره نمود.

واژگان کلیدی

آل بویه، سلجوقیان، طراحی منسوجات، پرنده، نقشمایه.

* کارشناس ارشد ارتباط تصویری دانشگاه تربیت مدرس، استان تهران، شهر تهران Email: Fathi.160@gmail.com

** استادیار دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، استان تهران، شهر تهران Email: Farinaz.Farbod@gmail.com

مقدمه

در کنار هنرهای زیبا که اهمیت آن‌ها در پی ریزی هنر یک سرزمین و شکل دادن به شاکله سنت‌های تصویری و مفهومی است؛ هنرهای کاربردی حامل همان مفاهیم در تراز عوام و مهم‌ترین ابزار برای انتقال فرهنگ در میان ملل کهن بوده‌اند. در حقیقت باید عامل وحدت سنت‌های هنری و گسترش مضامین در هنر ایران را در همین پیوند میان هنرها جست‌وجو نمود. حتی در برخی دوره‌ها با هنرمندانی روبه‌رو هستیم که به هر دو عرصه هنری پرداخته‌اند. مقاله حاضر قصد دارد با تکیه بر دیدگاه فوق، به عیان‌سازی مضامین و سنت‌های تصویری ناشی از تغییر رویکردهای کلان هنر ایرانی و خط سیر عامی بپردازد که پیشرفت‌ها و تغییر و تحول این هنر پویا و زنده را شکل داده است.

نقشمایه‌ها در هنر ایران حامل مفاهیم و مضامین مورد توجه مردم اعصار گوناگون بوده‌اند و تداوم در طراحی آن‌ها، توان آن‌ها را دارد که تغییرات تصویری هر دوره را آشکار سازد. تداوم استفاده از نقوش ثابت برای مضامین در حال تغییر از زمره مهم‌ترین ویژگی‌های هنر ایران است؛ امری که با تغییر آیین نیز ادامه پیدا می‌کند. از این رو بسیاری از نقشمایه‌های دوران ساسانی در عصر اسلامی تداوم پیدا نموده و شاکله تصویری هنر ایرانی را می‌سازد.

موضوع پژوهش حاضر، بررسی نقش پرندگان و موجودات اساطیری بالدار در منسوجات دوران آل بویه و سلجوقی است. منسوجات این دوره از هنر ایران، تکامل هنر نوپای اسلامی و تداوم منسوجات عصر ساسانی در پیوند با مضامین اسلامی محسوب می‌شود و تنها در انتهای دوران سلجوقی است که نفوذ هنر خارجی بر هنر ایران احساس می‌شود. در دوران پس از سلجوقیان و با وقوع حمله مغول، سنت‌های تصویری ایران چنان دستخوش تغییر می‌شوند که تغییرات آن‌ها را نمی‌توان ادامه یک خط سیر فکری ممتد و انباشتی تصور نمود. یکی از تصاویری که بازنمایی آن دگرگون و تحت سیطره هنر خاور دور قرار می‌گیرد، نقوش پرندگان است. از این رو برای بررسی حاضر و برای درک دگرپرسی درونی هنر ایران در زمینه طراحی نقوش دارای مضامین اسلامی، دوره‌های پیش از تاثیر هنر بیگانه برای بررسی حاضر انتخاب شده‌اند.

تصویر پرنده در هنر ایران دارای پیشینه طولانی است. پرندگان گوناگون، افسانه‌ای، اسفندکس‌های بالدار و نقوش فر، ریشه در سنت‌های بین‌النهرینی و مصری دارد. از دوران ساسانی با منسوجاتی روبه‌رو هستیم که مملو از نقوش پرندگان و موجودات اساطیری پرنده‌سان به ویژه سیمرغ هستند. این امر در دوران اسلامی نیز ادامه یافته و طراحان و بافندگان دوران آل بویه و سلجوقی، این نقشمایه را دستمایه غالب کار طراحی خود قرار داده‌اند.

پژوهش حاضر به عنوان مدخل بحث، کلیاتی پیرامون تاریخ و هنر نساجی ایران در دوران مذکور بیان و سپس نقوش منسوجات و به ویژه نقش پرنده و جایگاه آن‌ها در ترکیب بندی با تکیه بر تحلیل نمونه‌های موردی برجای مانده از این اعصار را مورد بررسی قرار داده است. روش تحلیل مبتنی بر ترسیم گرافیکی نقوش و مطالعه آن‌ها از بعد نقشمایه، طراحی و ساختار ترکیب بندی است. با بررسی تطبیقی دو دوره، پیشرفت‌های هنری در قالب تداوم سنت‌ها یا نوآوری استخراج شده و با تعقیب روند تغییرات در بعد تاریخی، سیر پیشرفت طراحی نقوش پرنده‌سان در منسوجات این دوران مشخص شده است.

تاریخ و هنر نساجی در آل بویه و سلجوقی

در ادامه تاریخ و هنر نساجی دو دوره آل بویه و سلجوقی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف- دوران آل بویه

آل بویه که طایفه‌ای از دیلم (جنوب دریای خزر) بودند، سلسله‌ای را تاسیس نمودند که حدود ۱۲۰ سال، از ۳۲۰ تا ۴۵۴ هجری قمری بر ایران حکم راندند. آنان شیعه مذهب و پیرو اصول و عقاید امامیه بودند. این دوران را می‌توان مهم‌ترین عصر زیر بنایی تمدن ایرانی اسلامی دانست. (خرزائی، ۱۳۸۵، ۸۱) اشیاء و هنرهای تزئینی بسیار به جای مانده از این دوران، بیان‌گر دستیابی مجدد ایرانیان به هویت ملی خود است. به عبارتی در این دوران پس از تجربه‌های زیاد، سنن هنری گذشته با شرایط جدید منطبق شدند. (اتینگهاوزن، ۱۳۸۴، ۳۰۷-۳۰۴)

در دوران آل بویه معارف و هنر قدیم احیا شد و در مهد تمدن اسلامی رشد یافت؛ به همین دلیل این دوره را رنسانس و نوزایی علمی، فرهنگی و هنری می‌نامند. (آزاد، ۱۳۸۲، ۳۷) از ویژگی‌های مهم و بارز هنر این دوره، وجود مفاهیم و عناصر مذهبی است و آثار به جا مانده از این دوران، به عنوان آثار هنر دینی و از سویی شیعی به حساب می‌آیند. هم‌زمان با دوران آل بویه، بافت و طراحی منسوجات از رونق فوق‌العاده‌ای برخوردار شد؛ به طوری که می‌توان از میان هنرها، پارچه بافی را نماد اعتلای هنری ایران برشمرد. (پیگولوسکایا، ۱۳۶۳، ۲۹۰، ۲۹۲) حمایت حکام آل بویه از این صنعت، شامل استفاده از خلعت‌های ابریشمی نفیس برای پادشاه به زیردستان و توجه خاص آن‌ها به عنوان یک کالای بازرگانی بود. پارچه از نظر آداب و رسوم و تجملات نیز دارای اهمیت فراوان بود؛ لباس حکام و درباریان از پارچه‌های نفیس انتخاب شده و تزئین کاخ‌ها با بافته‌های مجلل این دوره انجام می‌شد. (اشپولر، ۱۳۷۹، ۴۱۵، ۴۱۶) از طرفی صادرکردن بافته‌های ابریشمی به دیگر سرزمین‌های اسلامی گسترش پیدا کرد و اشراف بنی عباس، بسیاری از بافته‌های گران‌بهای ایران را خریداری می‌کردند. (محمد حسن، ۱۳۷۷، ۱۹۰، ۱۸۷) در عهد آل بویه، مراکز عمده بافندگی، مرو و نیشابور

تصویر ۱- ابریشم، بغداد، قطعه مکشوفه در لیون، ماخذ: Asurvey of Persian art

اعتقاد داشتند که هنر از متعلقات سلطنت و خدمتگزار دین است. (پوپ، ۱۳۸۴، ۳۲) در عصر سلجوقیان، ابریشم از چشمگیرترین مواد پارچه بافی بود و در تولید پارچه های زربفت دیبا، مخمل و غیره به کار برده می شد. (اتینگهاوزن، ۱۳۸۴، ۸۵)

از پارچه های به دست آمده از دوران سلجوقی می توان به پیشرفت روش و تنوع در رنگ و نقوش منسوجات آن عصر پی برد. به عنوان مثال نوعی پارچه دولایه متعلق به این عصر مرکب از دو پارچه دارای رنگ های مختلف بافته شده با یکدیگر است؛ که تنوع زیادی داشته است. (ویلسن، ۱۳۱۷، ۱۴۸-۱۴۷) از پارچه های مرسوم دیگر در این زمان، پارچه های اطلسی و حریر دارای رنگ متغیر در مقابل نور بودند. (حلمی احمد، ۱۳۸۳، ۱۹۳)

رواج پارچه های سفت تاب و شل تاب باعث تکامل بافت جناعی پارچه های نخی شده و رگه های اریب را بر پارچه ها نمایان ساخت. زربفت نیز دارای پود طلایی و آغازگر بافت آن سلجوقیان بودند. (فریه، ۱۳۷۴، ۴۷)

پرنده و موجودات اساطیری بالدار آل بویه

صنعت پارچه بافی ایران اوایل دوران اسلامی از سبک های ساسانی متأثر بود. تأثیرات سبک ساسانی بر پارچه بافی اسلامی شامل به کار گرفتن تزئینات و مناظر شکار، نقش حیوانات واقعی و افسانه ای است.

در پارچه های آل بویه به طراحی صحنه شکار و طرح ساده شده حیوانات بیش تر توجه می شد و خطاطی نیز در طراحی و تزئینات به کار گرفته شدند. (محمد حسن، ۱۳۷۷، ۱۹۱، ۱۹۰) در بسیاری از منسوجات آل بویه مانند تافته یا متقال و لمپاس (ابریشم گل برجسته)، طراحی پیچیده تر نقوش عقاب، طاووس، بزهای کوهی، شیر، فیل و پیکره های

بودند. (دیمانند، ۱۳۸۳، ۲۴۳) معروف ترین مرکز بافندگی در این عصر، ری بود که شهرتش وابسته به مرکزیت آن در تجارت انواع پارچه و تولیدات پوشیدنی بود و همچنین در بافت پارچه ابریشمی دوروی منیر رازی که شاخص ترین پارچه این عهد محسوب می شد، سرآمد بود. تولید پارچه ابریشمی در شهر ری به دلیل قرارگیری این شهر در کنار جاده ابریشم بود. (روح فر، ۱۳۸۰، ۵۹-۵۵)

و این شهر، بزرگ ترین بازار تجارت انواع پارچه به شمار می رفت. در عصر آل بویه از تولید پارچه های ابریشمی و نخی، حمایت می شد. (فریه، ۱۳۷۴، ۸۹) ابودلف، جهانگرد عرب، در نوشته های خود به بافت دستمال های گران بهای پر نقش و نگار و چادرهای بسیار هنرمندانه، اشاره می کند. (حقیقت، ۱۳۶۹، ۲۴۴-۲۴۲) پارچه های به دست آمده از شهر ری دوران آل بویه مشتمل بر جامه ها و کفن ها و طاقه های پارچه با نوشته های تدفینی و دینی مطابق با اعتقادات شیعی آل بویه است که به عنوان پوشش تابوت استفاده می شد این امر نشان گرسفارش این امر است که پادشاهان و بزرگان در زمان حیات، پارچه های مخصوصی برای کفن خود سفارش می دادند و هدیه دادن این پارچه ها متداول بوده است. (روح فر، ۱۳۸۰، ۳۵-۳۰)

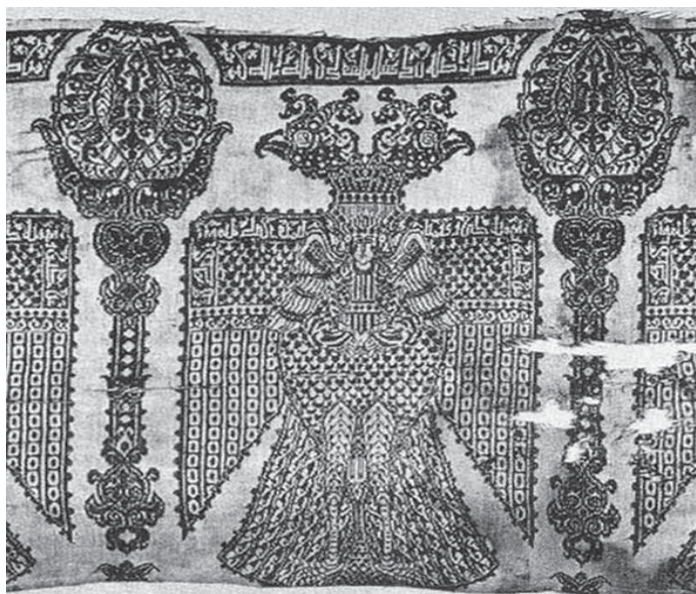
ب- دوران سلجوقیان

آغاز حکومت سلجوقیان بر ایران، سال ۴۲۹ هجری قمری است. سلجوقیان، طایفه ای از ترکان غز و از قبایل شمال شرقی دریای خزر بودند، که نواحی شمالی ایران را تصرف کرده و در بغداد که آخرین پایگاه آل بویه بود، رسمیت یافتند. (بوئورث، ۱۳۴۹، ۱۸۲) سلجوقیان از نظر مذهبی، از منافع مذهب سنی دفاع می کردند. در نهایت، مغولان با تصرف ری، پایتخت سلجوقیان، در سال ۶۱۷ هجری قمری، بنیان حکومت آنان را بر چیدند.

با روی کار آمدن سلجوقیان، صنعت نساجی از رونق خاصی برخوردار شد. (دیمانند، ۱۳۶۵، ۲۴۴) در دوران سلجوقی پیشرفت هایی کم نظیر در عرصه هنر پدید آمد که تا عهد مغول باقی ماند. (حلمی احمد، ۱۳۸۳، ۱۸۶)

هنر سلجوقی بر هنر سایر سرزمین ها تأثیر گذاشت و محصولات هنری دوران سلجوقی در شکل گیری نهایی الگوهای هنر اسلامی در ایران و سرزمین هایی که تحت تأثیر مستقیم آن ها قرار داشتند اهمیت اساسی و بنیادی داشت. (کاتلی، ۱۳۷۶، ۱۰۲) سلجوقیان خود را حامی و مشوق هنر و صنعت می دانستند و علاوه بر منسوجات، بلوغ همه جانبه هنرهای ایران کم تر به این درجه از ترقی رسیده است. (ویلسن، ۱۳۱۷، ۱۴۲)

در این دوره ایران مهم ترین صادر کننده منسوجات به کشورهای مدیترانه بود. آن ها تمام کارگاه های آل بویه را تصاحب نموده و از نقش و نگارهای آنان بهره برداری کردند. (فریه، ۱۳۷۴، ۵۵) موضوع طرح پارچه های هنرمندان سلجوقی بسیار متنوع بود؛ زیرا پادشاهان سلجوقی

تصویر ۲- پارچه پشم و ابریشم، محل بافت: ری، ماخذ: شاهکارهای هنر ایران

عهد دیالمه بوده و دارای نقوش پرندگان است. در بررسی و حفاری های نقاره خانه نیز پارچه های گران قیمتی به دست آمده که به عنوان پوشش تابوت، کفن یا روپوش مردگان کاربرد داشته است. در برخی قبور نیز علاوه بر کفن و روپوش، فرشی از نوع گلیم نیز وجود داشته است. پارچه ها شامل کلماتی مانند: العفو و الرحمة به خط کوفی بودند. نوشته ها در پارچه های این دوران، یا بر زمینه ساده و یا به صورت حاشیه های باریک در کنار شکل های تجریدی یا نقوش حیوان یا پرنده و در داخل ترنج ها قرار می گرفتند. (بیگر، ۱۳۸۵، ۶۲، ۶۳) منسوجات این دوره، نشان گر آن است که کاربرد پارچه های مصور دارای متون دینی یا بدون آن، ممنوع نبوده البته بارابارا برند معتقد است که احتمالا این منسوجات قبل از داشتن کاربرد ثانوی تدفین، برای پوشاک استفاده می شده است. (برند، ۱۳۸۳، ۹۴) زیرا گروه بزرگی از این پارچه ها، نقش عقاب بر خود دارند که به نوعی نگاره مورد پسند زمان و رایج در خطه اسلام شرقی، امپراتوری بیزانس، سراسر آفریقای شمالی و اسپانیای مسلمان بود. نقش عقاب پیش از اسلام نماد قدرت و بزرگی بود؛ ولی در دوران اسلامی به نمادی از سرای آخرت و مرگ تغییر یافت. (مکداول، ۱۳۷۴، ۱۵۸) می توان گفت که نقش عقاب دوسر، بیش تر با جاودانگی و یا حیات طولانی در ارتباط بوده است.

یکی از بهترین نمونه پارچه های آل بویه (تصویر ۲)، قطعه پارچه با نقش عقاب بزرگ دو سر به رنگ قهوه ای روشن روی زمینه نخودی است که انسانی را با خود به هوامی برند. در حاشیه بال آن عباراتی به معنای «کسی که همت والا داشته باشد، ارزشمند است» نقش گردیده است. این پرندگان توسط نقوش شبیه درخت سرو از یکدیگر

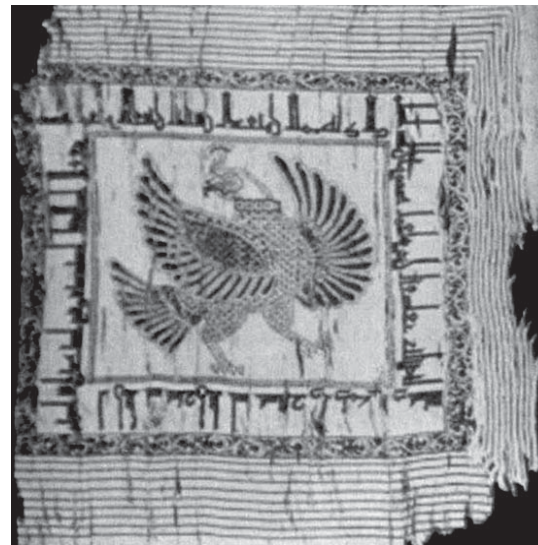
آدمی در حال شکار، باعث افزایش غنای تزئینات پارچه ها گردید. (تصویر ۱)

قرار گرفتن نقوش در قاب های مدور از مشخصات پارچه های اوایل اسلام است که ادامه سنت ترکیب بندی منسوجات ساسانی محسوب می شود. نقوش پارچه های عهد آل بویه نیز ریشه در قدیمی ترین اساطیر ایرانی دارند. (روح فر، ۱۳۸۰، ۴۲، ۳۵) منسوجات آل بویه نسبت به دوران ساسانی دارای نقوش تزئینی و جزئیات بیش تری بوده و به نسبت دوران ساسانی، فضای منفی کم تری در سطح پارچه دیده می شود. در برخی نمونه های این دوران تک نقش های مجزا نیز دیده می شود که درون قاب یا به تنهایی در سطح پارچه گسترده شده اند. از نظر پیچیدگی طراحی باید نقوش این دوره را حد فاصل نقوش ساسانی و سلجوقی به حساب آورد. (اتینگهاوزن، ۱۳۸۴، ۳۵) از دیگر نکات مهم در این دوران، طراحی در حد فاصل قاب های مدور است که به نوعی می توان از آن ها به عنوان طرح مکمل یاد نمود که معمولا طرح آن ها عبارت از چهار جفت یا تک پرنده یا حیوان است که به دور یک نقطه مرکزی چیده شده اند و تزئینات برگ نخلی، آن ها را از هم جدا نموده و فضا را پر کرده است. این گرایش پر کردن فضاهای مکمل در بسیاری از پارچه های آل بویه به چشم می خورد. البته گاه این ایده حیوان چهارتایی، به صورت نقش اصلی و محاط در قاب های مدور و یا همگن با نقش اصلی نیز ظاهر می شود.

در صورت درگذشت بزرگان، بدن وی را در ابریشم زری و پارچه های نشان دار می گذاشتند که در حاشیه اکثر آن ها، محل بافت شان نوشته شده بود. مجموعه ای از منسوجات زری مکشوفه از قبور شهر ری متعلق به

تصویر ۴- ابریشم، طاووس بزرگ، شهر ری، ماخذ: Asurvey of Persian art

تصویر ۳- پارچه ابریشم دورو، ری، ماخذ: شاهکارهای هنر ایران

به ترکیب بندی با قاب های مدور نیست، بلکه قاب لوزی شکل و یا به ندرت مربع نیز وجود دارد. قاب های چند ضلعی را باید از ابداعات این دوره دانست. ترکیب بندی غالب این دوران، تقارن محوری منسوجات ساسانی است. ترکیب بندی تقارن مرکزی (تصویر ۵) و کادرهای مرکب، افزایش ارزش حاشیه ها و فضای منفی میان قاب های اصلی، از نوآوری های طراحی منسوجات آل بویه می باشد. نقشمایه اصلی این منسوجات، پرندگانی مانند طاووس، سیمرغ، اردک، عقاب های دوسر، حیوانات ترکیبی بالدار می باشند که تاییدی است بر این که استفاده از نقش پرنده در منسوجات این دوران، نه تنها از نگاه زیبایی شناسی، بلکه از نظر نمادین نیز جایگاه ویژه ای داشته است.

نقش پرنده و موجودات اساطیری بالدار در منسوجات عصر سلجوقی یکی از دلایل گسترش صنعت بافندگی را باید توصیه نظام الملک، وزیر مشهور سلجوقی مینی بر نمایش پوشش و اثاثیه مجلل دربار به عنوان نشانه قدرت حکومت و موفقیت آن دید. (بیکر، ۱۳۸۵، ۵۴-۵۳) همچنین در این دوره ارسال منسوجات از سرزمین مغولستان و چین به دربار ایران گسترش یافت. (چیت سان، ۱۳۷۹، ۲۵۲)

منسوجات عهد سلجوقی از نظر اسلوب، به منسوجات ایرانی عهد آل بویه شبیه اند. (کونل، ۱۳۸۰، ۹۳) اما تغییرات عمده طراحی پارچه در عصر سلجوقی ناشی از تعالیم ایرانی ها از سبک های چینی و ترسیمات دقیق نباتات، پرندگان و حیوانات است. همچنین سبک های اسلامی متداول در بین النهرین و موصل جای تزئینات ساسانی به کار رفتند. (محمد زکی حسن، ۱۳۷۷، ۲۳۱)

البته در اوایل دوران سلجوقی تاثیرات اسلوب ساسانی در طرح های سلجوقی وجود داشت ولی به مرور زمان، این

جدا شده اند و بالای سر پرندگان نوارهایی دیده می شود که عبارت عربی داخل آن به معنای «کسی که اصیل باشد، عملش نیکوست»، می باشد. (روح فر، ۱۳۸۴، ۲۰)

ابریشمینة دیگری مربوط به دوران آل بویه با نقش عقاب هایی دو سر به عنوان نماد و نقش انسانی با کتیبه «بقای عمر امیرالمؤمنین باد که خیر زمان در دوام دولت اوست» مضمون برگرفته از مدحی به نام خلیفه المتوکل (۲۴۷-۲۳۲ هجری قمری) می باشد. (مکداول، ۱۳۷۴، ۱۵۷) پارچه دیگری از این دوران، با نقش عقاب درون یک قاب مربع (تصویر ۳) با کتیبه «این آرامگاه شخص فقیر و بیچاره ای است که نیازمند به خداوند بخشنده است ... ای سرور من، مرا رحمت کن ...»، ارتباط نقش این پرنده را با دنیای پس از مرگ آشکار می سازد. (روح فر، ۱۳۸۴، ۲۴)

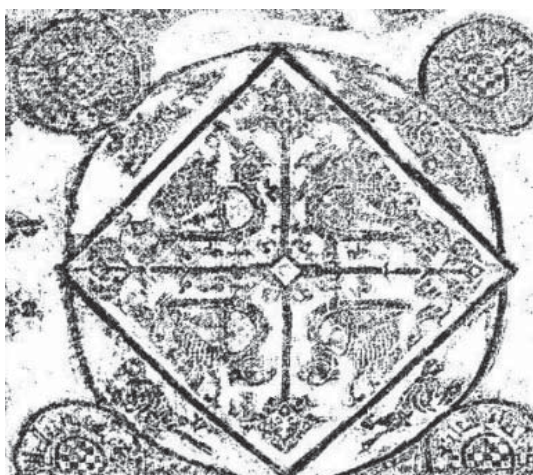
ابریشم طاووس (تصویر ۴)، به تاریخ ۳۹۳ هجری قمری با منشأ ری، نیز به عنوان پوشش قبر کاربرد داشته است. نقش این پارچه، دو طاووس بزرگ متقارن رو به درخت زندگی است که پنجه هایش پشت گاو را گرفته اند. در متن کتیبه آن، برای فرماندار بخشی از ری، آرزوی بقا و طول عمر شده است.

نقوش جانوران روی پارچه های آل بویه، در دایره ای محدود شده اند. علاقه به انحصار نقش ها در شکل های هندسی که در دوره ساسانی مشهود بود، در دوران آل بویه نیز وجود داشت و استاد طراح پارچه در کنار ترسیم این نقوش، طرح های ظریف و گل و بته های مارپیچی را هم به کار می برد. (پوپ، ۱۳۸۴، ۲۸)

در منسوجات این دوره فضای پارچه ها را با نقش های چهارتایی و برگ نخل ها می پوشاندند و این نقوش به صورت نقش اصلی در قاب های مدور و لوزی یا در کنار نقش اصلی ظاهر می شدند. طراحی پارچه محدود

تصویر ۶- دو طاووس متقابل به درخت زندگی، ماخذ: شاهکارهای هنر ایران

تصویر ۵- پارچه ابریشم دورو، مکشوفه از بی بی شهربانو
ماخذ: Asurvey of Persian art

طرح پارچه هاجنبه ترسیمی داشت و ملهم از دوره آل بویه بود. خطاطی درشت و محکم و گاهی ریز و ظریف و گاهی نقش های روشن و بزرگ معماری و گاهی نقشمایه پرندگانی مانند اردک (تصویر ۷) و نقوش تمثیلی مانند طاووس یا عقاب بال گشوده که در عین ظرافت، در هم پیچیده هستند. (پوپ، ۱۳۸۴، ۱۲۵)

نگاره های ابریشم سلجوقی شامل شمسه های درشت هستند و درون شان تصاویر پرندگان بزرگی قرار دارد که برخی با خطوط کوفی تزئین یافته اند. (بیکر، ۱۳۸۵، ۶۵) نقش یکی از منسوجات این دوره، دو شیر را در حال نگهداری درخت زندگی نشان می دهد که از بالای این درخت، دو پرنده به پرواز درآمده، تخم نعمت بر زمین می پاشند. (پوپ، ۱۳۸۴، ۹۹)

در این دوره هنرمندان ساقه های حروف را طولانی کرده و به آن ها شکل گیاهان، حیوانات، پرندگان یا بدن و صورت انسانی داده اند. (تصویر ۸) روش حاضر بر روی پارچه های این دوره نیز قابل مشاهده است. (شیمل، ۱۳۸۱، ۳۶)

از نکات مهم در نقش منسوجات این دوران، طراحی پارچه های روایی دارای مضامین شاعرانه و مناظر، افزایش جزئیات و حالت ترکیب مضاعف نقوش هندسی، ترکیب نقوش و ترکیب بندی هندسی حاشیه ها، نقوش متنوع جانوری و ترکیب بندی متنوع، شکل های اسلیمی دارای تراکم گوناگون برگرفته از هنر چین و نقوش و علائم سلطنتی و نمادهای خانوادگی است؛ به ویژه نقشمایه پرندگان، به نوعی بسط و گسترش نقوش منسوجات دوره آل بویه و احتمالاً با همان معانی نمادین و تاحدی برگرفته از نشان های خانوادگی و برخی نقوش چینی بوده است.

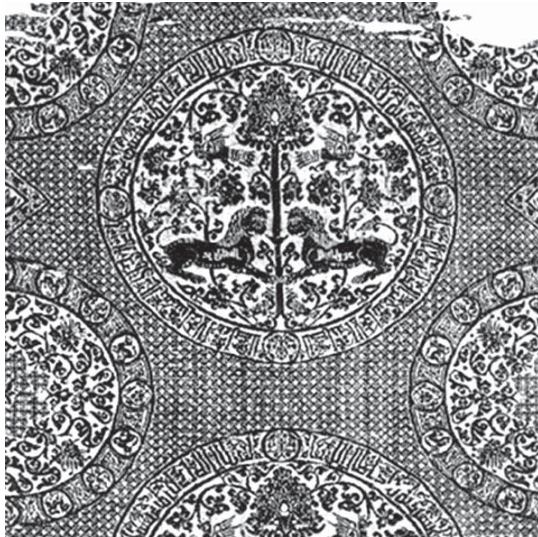
تجزیه و تحلیل

در راستای بررسی ساختار تحول نقوش در طی دوران یاد شده، از دو بعد نقشمایه و ترکیب بندی سعی

اسلوب جای خود را به طرح های نقوش اسلیمی با خطوط طوماری و اشکال برگ نخلی داد. هنرمندان سلجوقی بر پارچه های ابریشم و زربفت، نقش های زنده پرندگان و جانوران را به کار می بردند. (پرایس، ۱۳۴۷، ۶۵)

در صنعت حریرسازی زربفت سلجوقیان، بیش تر از نقوش عنقا و شیر در دو سوی یک درخت برجسته محاط در دایره حامل کتیبه استفاده شده است. (کونل، ۱۳۸۰، ۸۷) محققان طرح این منسوجات را برداشتی از علائم سلطنتی یا خانوادگی و سنن هنری قدیم ایران می دانند. (الوند، ۱۳۵۲، ۱۲۲) نقش عقاب درفش سلجوقیان و پرنده افسانه ای با سر و گردن زن از نقوش مورد استفاده این دوره است. (مکداول، ۱۳۷۴، ۱۵۹-۱۵۸) پارچه های به جا مانده از این عصر، اوچ شیوه ساسانی در ترکیب بندی دوایر بزرگ قاب بندی شده حامل طرح های گیاهی و یا حیوانات ریز نقش نشان می دهند. پارچه ها دارای تزئیناتی متراکم و پر از نقوش ریز می باشند که در وسط هر دایره، نقش یک یا دو حیوان به کار رفته و اشکال گیاهی به صورت یک محور در مدار مرکزی عمل می کنند. در این دوره خط کوفی جنبه تزئینی پیدا کرد. (روح فر، ۱۳۸۴، ۴۶) استفاده از زمینه و متن برگ دار پراکنده برای تزئین کل سطح پارچه، در کنار دیگر عناصر تصویری مانند حیوانات اسطوره ای و پیکره های درون قاب بندی های تزئینی و لوزی (تصویر ۶)، از خصوصیات منسوجات سلجوقی می باشند. (کانتلی، ۱۳۷۶، ۶۵)

از آل بویه تا دوران سلجوقی نقوش عقاب و شاهین های کوچک با کاکل هایی برگ برگی و شاخ مانند و یا پرندگانی مانند طاووس، بر روی پارچه ها در پارچه بافی متداول بوده است. (فریه، ۱۳۷۴، ۹۶-۹۰) تزئینات فرعی، با تراکم عناصر ریز نقش و با ظرافت اجرا می شدند و نگاره های هندسی و اسلیمی ملهم از گل های چینی در کنار آن ها به کار می رفتند. (همان، ۶۵)

تصویر ۸- دو پرند و شیرهای نگهبان درخت هروی سپ
تخمک، ماخذ: Asurvey of Persian art

تصویر ۷- پارچه پشم و ابریشم، ماخذ: شاهکارهای هنر
ایران

ابداعات این دوره است، که توجه به شکل شانه بال فزونی گرفته و به مرور این بخش به یک قاب تزئینی مجزا تبدیل می شود. ترکیب میان شکل پرند و قاب به اوج می رسد و شکل پرند حتی با وجود تحریف با ابعاد کادر انطباق مطلق می یابد. نمای سه رخ در این دوره افزایش یافته و تلاش هایی در جهت واقع نمایی را شاهد هستیم.

شکل اجزای بدن به مرور حالت صلب دوران آل بویه را از دست می دهد و نقوش آزادانه تر ترسیم می شوند. در این دوران غلبه استفاده از شکل پرند به جای تصویر حیوانات اساطیری را شاهد هستیم. در زمینه ترکیب بندی نیز می توان به موارد زیر اشاره نمود:

دوران آل بویه

تداوم سنت تقارن مرکزی در درون مدالیون ها در زمره مهم ترین ترکیب بندی ها در این دوره است؛ اما به مرور شاهد ترکیب بندی آزادانه و فاقد کادر هستیم. تلاش برای تطبیق پرند و قاب حامل در این دوره با افزودن اجزای تطبیق دهنده شکل پرند و کادر و به مرور با تغییر ظاهر پرند برای تطابق با کادر انجام می شود. تقارن مرکزی در دو راستا در زمره ابداعات این دوره هستند. حیوانات متقارن رو به درخت زندگی با سر برگشته نوآوری های دوران سلجوقی است.

دوران سلجوقی

تقارن محوری، در درون مدالیون و یا آزادانه به تبع دوران پیشین ادامه می یابد. ترکیب بندی با تعادل ناپایدار از ابداعات این دوره است.

تقارن مرکزی مدالیون های حاوی نقوش پرند و مدالیون دربرگیرنده یک پرند در نمای سه رخ یا روبه رو، از ابداعات این دوران است. ترکیب بندی دارای ریتم دوگانه و توجه به فضای منفی از پیشرفت های این دوره است.

شده، تا این موارد در قالب یک جدول تحلیل کردند. جدول ۱ که شامل نتایج و سیر پیشرفت می شود، ساختار خود نقشمایه و ترکیبات را مورد توجه قرار داده و در بخشی دیگر سازماندهی آن ها با یکدیگر و با ساختار پارچه مورد توجه قرار گرفته است. در مورد نقشمایه ها می توان به صورت زیر دوره هایی را مشخص نمود:

دوره آل بویه

بخشی از سنت تصویری ساسانی در دوران آل بویه به جای مانده و هنوز شاهد نقوش ساسانی هستیم. در دوران آل بویه برای اولین بار ترسیم پرند با شکل واقعی شروع شده و طاووس از نمای جانبی و با اغراق در ابعاد و بخش دم ترسیم می شود.

تغییر ابعاد شکل اجزای پرند برای تطبیق با شکل کادرهای هندسی و تغییر در توجه به اجزا برای دستیابی دقیق تر به این سازماندهی موجب هندسی تر و قاعده مندتر شدن شکل پرند ها در دوران آل بویه شد.

از دیگر ویژگی های آل بویه توجه به شکل طبیعی بدن پرند و ترسیم آن از نمای روبه رو و با تعادل پویا است که در موارد معدودی که به جا مانده، نشان از یک تغییر سنت هنری دارد. ترسیم نگاره های جدید مانند عقاب دو سر سنت تصویری نوینی را در این دوره نشان می دهد که اغلب با سبک هندسی و صلب این دوره ترسیم می شوند. تغییر در شکل پرند در این دوران با نمای روبه عقب پرند و تعادل مورب به اوج خود می رسد؛ گاه این تغییرات با ایجاد نمای روبه رو در بال ها همراه است.

دوره سلجوقی

پرند با جزئیات بیش تر و شکل واقعی در این دوران و در ادامه سنت آل بویه دیده می شود. ترسیم پرند با راستای عمودی و تعادل ناپایدار از

سیر تحول نقوش پرنده و موجودات اساطیری بالدار در منسوجات

جدول- بررسی تحول طراحی نقوش پرندهگان و موجودات اساطیری بالدار ، دوره آل بویه و سلجوقی (جدول از نگارندگان)،ماخذ تصاویر: منسوجات اسلامی

سیر پیشرفت	تحلیل اطلاعات								اطلاعات تاریخی	
	ترکیب بندی			نقشمایه (پرندهگان و موجودات افسانه ای بالدار)			منسوجات		دوره	
	توضیحات	سازماندهی	نقشمایه	توضیحات	ساختار نقش	نقشمایه ها	توضیحات	پارچه		
تداوم سنت ساسانی	تداوم ترکیب بندی ساسانی / مدالیون های دارای نقشمایه متقارن / عدم تطابق شکل پرنده سان و شکل دایره حامل / ترکیب شدن با حیوانات دیگر			تداوم نقوش ساسانی / تداوم سنت تصویری ساسانی، نمای جایی / نقوش دارای ابعاد بزرگ و ظریف / تداوم سنت نمادپردازی				پارچه سبک شوش ، بافته شده در بیزانس، ۳-۴ هجری قمری	دوران آل بویه ۳۲۰-۳۳۰ هجری قمری	
تغییر در شیوه ترسیم پرنده ترکیب بندی آزاد و بدون کادر حامل	ترکیب بندی متقارن ساسانی بدون کادر حامل / ترکیب پرنده شکارگر با حیوان / تغییر ابعاد نسبت پرنده و درخت زندگی نسبت به سنت ساسانی			حضور شکل جدید پرنده طاووس / تغییر ابعاد پرنده / تغییر شکل ترسیم بالها / تطابق نقشمایه دم و شکل اندام / مضمون پرنده شکارگر				پارچه طاووس شکارگر و درخت زندگی، دارای کتیبه با نام سعید بن ابوخشم حارثی ۳۹۳ هجری قمری		
تغییر در شیوه ترسیم اجزای بدن حیوان پرنده سان	تداوم سنت ترکیب بندی ساسانی / تغییر در شکل اجزای ترکیب بندی			حیوانات اساطیری، تغییر در سنت تصویری ترسیم بال ها، تأکید بر شکل شانه بال و تفکیک آن / تغییر سنت تصویری و افزایش طرافت / طراحی خطی اجزاء				پوشش قبر ، پارچه دورو، مکشوفه از ری		
تلاش برای تطبیق فرم پرنده و کادر / طراحی حلقه سینه	تداوم سنت ترکیب بندی ساسانی / تلاش برای تطبیق شکل ها و کادر از طریق تغییر شکل بخشی از شکل دم			تغییر در سنت تصویری پرندهگان / تغییر در طراحی شکل بال / تغییر در ترسیم اجزای پرنده برای تطبیق با قاب تصویر / شکل حلقه سان روی سینه				پوشش قبر ، پارچه دورو، مکشوفه از ری / ۳۹۴ هجری قمری		
تطبیق هندسه فرم و هندسه کادر زمینه	تداوم تطابق شکل و قاب، انطباق ساختار هندسی اجزا برای انطباق شکل و قاب / فعل و انفعال میان ظاهر پرنده و قاب پایه / تغییر شکل کادر پایه / توجه به فضای منفی			پیشرفت در طراحی اجزای پرنده / انطباق شکل ها با ترکیب بندی / تغییر طراحی دم / تغییر شکل اجزای دم و طراحی بر مبنای ساختار هندسی / شکل حلقه سان روی سینه				بخشی از یک پارچه ابریشم لباس / مکشوفه در ری		
توجه به فیزیک واقعی پرنده در ترسیم بویایی در ترکیب اجزا	ترکیب بندی نوین مدالیون مربع با حاشیه خط			ترسیم پرنده در حالت واقعی / ترسیم از نمای روبه رو / تأکید بر بویایی شکل پرنده				پارچه ابریشم دورو ، کادر بویه / محل بافت ذری		
تصویر پرنده از روبرو / ترکیب بندی مرکزی	ترکیب بندی نوین با تقارن مرکزی / استفاده از ترکیب بندی زاویه دار / بهره برداری از فیزیک پرنده برای ایجاد ترکیب بندی / توجه به فضای منفی			ترسیم پرنده از نمای روبه رو / احتمالاً سنت تصویری به جا مانده از دوران هخامنشی با اتکا به لوح تخت جمشید				پارچه دورو از جنس ابریشم دوران آل بویه ، کادر دارای شعر و خط کوفی با مضمون مرغ		

سیر پیشرفت	تحلیل اطلاعات							اطلاعات تاریخی	
	ترکیب بندی			نقشمایه (پرندگان و موجودات افسانه ای بالدار)			منسوجات		دوره
	توضیحات	سازماندهی	نقشمایه	توضیحات	ساختار نقش	نقشمایه ها	توضیحات	پارچه	
مضمون و تصویر جدید، توجه به جزئیات نقوش	ترکیب بندی ریتیک			سنت تصویری جدید گرایش به ترسیم هندسی شکل، ترسیم از نمای روبه رو افزایش توجه به جزئیات			پارچه ابریشم دو آل بویه / محل بافت: ری		
ترکیب بندی - ترکیب دارای تقارن مرکزی / تغییر شکل مدالیون ها / توجه به فضای منفی	ترکیب بندی دارای تقارن مرکزی / تغییر شکل مدالیون ها / توجه به فضای منفی			ترسیم پرنده با خصوصیات فیزیکی واقعی / نمای روبه رو، تطبیق میان ترکیب بندی و شکل پرنده			ابریشم دارای نقشمایه تکراری، مکشوفه از بی بی شهربانو، سده ۵ هجری قمری		دوران آل بویه ۳۲۰-۳۴۴ هجری
سنت جدید در تصویر پرنده / تغییر ترکیب بندی	ترکیب بندی دارای تقارن مرکزی / تغییر شکل مدالیون ها			حیوان با صورت برگشته، سنت جدید در ترسیم شکل پرنده / توجه به ظاهر شانه بال ترکیب بندی مورب			توضیح ندارد		
سنت جدید در تصویر پرنده / تغییر ترکیب بندی / نمای پنجم	ترکیب بندی دارای تقارن مرکزی / تغییر شکل مدالیون ها			حیوان با صورت برگشته، سنت جدید در ترسیم شکل پرنده / توجه به ظاهر شانه بال مورب / تطبیق میان شکل پرنده و کادر / ترسیم نمای پنجم از بال ها			ابریشم، مکشوفه از بی بی شهربانو، سده ۵ هجری قمری		

نتیجه

در هنر ایران با یک سیر تغییر مداوم و پویا روبه رو هستیم که در آن شکل ها و در برخی موارد مضامین و مفاهیم در فرآیندی ممتد و آرام تغییر می نمایند؛ امری که ضمن حفظ تداوم هنر، پیشرفت آن را ممکن می سازد. پژوهش حاضر در زمینه نقوش منسوجات آل بویه و سلجوقی نیز گویای همین موضوع است. این بررسی نشان می دهد که طراحی شکل پرندگان و جانوران اساطیری بالدار دوران آل بویه با رهایی نسبی از سنت های دیرپای ساسانی در طراحی نقشمایه منسوجات همراه بوده و در این عصر ابداعاتی در زمینه نقشمایه مانند ترسیم پرنده با حالت پویا، تغییر ساختاری شکل، افزایش طبیعت گرایی، سنت تصویری این عصر را تشکیل می دهد. با این وجود نقش پرنده در این دوره، عنصری با معانی نمادین و غالباً با مفهوم مرگ یا جاودانگی همراه گشته و بیش تر با مضامین دینی همراه بوده و برای پوشش کفن و تابوت کاربرد داشته است. در عرصه ترکیب بندی نقشمایه ها نیز نوعی تکامل مشهود است و ابداع تقارن مرکزی، کمال طراحی این دوران را نشان می دهد. با این وجود کیفیت ترسیم نقوش نشان گر

تداوم اسلوب ترسیم و بافندگی نقوش عصر ساسانی است. در ادامه، طراحی منسوجات دوران سلجوقی را باید تکامل هنر آل بویه، ظریف تر شدن نقوش، کاهش حالت صلب، هندسی و رسمی جانداران و پیچیدگی ترکیب بندی و ترکیب نقشمایه های گوناگون دانست. توجه به ترسیم اجزای نقش پرنده و افزودن شکل های نمادین به آن ها، ایجاد حالت تصویری نوین، توجه به واقع نمایی و ترسیم شکل های آزادانه در این دوره را باید ویژگی طراحی منسوجات این عصر در ترسیم پرندگان و جانوران اساطیری بالدار دانست. در این دوره نقوش پرندگان اغلب حالت تزئینی، تجملی و نمایش عظمت دنیوی دارند و کم تر مضامین دینی در آن ها قابل رهگیری است. برخلاف غنا و ظرافت ترکیب بندی در این دوره، تحول بنیادی در زمینه طراحی به چشم نمی خورد.

منابع و مآخذ

- آزاد، میترا، معماری ایران در قلمرو آل بویه، تهران، نشر کلیدر، ۱۳۸۲.
- اشپولر، برتولد، تاریخ مغول در ایران، سیاست حکومت و فرهنگ دوره ایلخانان، ترجمه دکتر محمود میر آفتاب، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۷۹.
- الوند، احمد، صنعت نساجی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، دانشگاه پلی تکنیک، ۱۳۵۲.
- برند، باربارا، هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.
- بوژورث، ک.ا، سلسله های اسلامی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- بیکر، پاتریشیا، منسوجات اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵.
- پرایس، کریستین، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷.
- پوپ، آرتور اپهام، شاهکارهای هنر ایران، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- چیت ساز، محمد رضا، تاریخ پوشاک ایرانیان از ابتدای اسلام تا حمله مغول، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۹.
- حقیقت، عبدالرفیع، تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی از کهن ترین زمان تاریخی تا پایان دوره قاجاریه، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۹.
- حلمی احمد، کمال الدین، دولت سلجوقیان، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، قم، انتشارات پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳.
- دیماند، س.م، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- پیگولوسکایا، دن.د و دیگران، تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده ۱۸ میلادی، ترجمه کریم کشاورز، تهران، انتشارات پیام، ۱۳۶۳.
- روح فر، زهره، نگاهی بر پارچه بافی دوران اسلامی، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۰.
- اتینگهاوزن، ریچارد، گرابر، الگ، هنر و معماری اسلامی (۱)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۴.
- زکی، محمد حسن، هنر ایران در روزگار اسلامی، ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، تهران، انتشارات صدای معاصر، ۱۳۷۷.

شیمیل، آنه ماری، خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران، انتشارات مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.

فریه ر.دبلیو، درباره هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، انتشارات فرزبان، ۱۳۷۴.

کونل ارنست، هنر اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۸۰.

کاتلی، مارگریتا، هامبی، لوئی، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶.

ویلسن، ج. کریستی، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات فرهنگسرا، ۱۳۱۷.

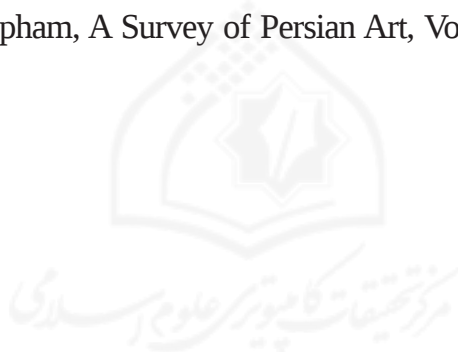
منابع تصاویر

روح فر، زهره، نگاهی بر پارچه بافی دوران اسلامی، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۰.

پوپ، آرتور اپهام، شاهکارهای هنر ایران، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.

بیکر، پاتریشیا، منسوجات اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۵.

Pope, Arthur Upham, A Survey of Persian Art, Vol.XIV, Oxford, Oxford University Press, 1967.

ابریشم، طاووس بزرگ، از
شهر ری، ۳۹۳ هجری قمری